

МАКСИМОВ М.В.*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ***НЕВЕРБАЛЬНІ МЕТОДИ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСІЇ**

Анотація. Стаття присвячена вирішенню проблем формування рефлексивних вмінь дітей молодшого шкільного віку. Показано, що перенасичення інформаційного простору вербальною інформацією гальмує розвиток рефлексії сучасних учнів.

З'ясовано зв'язок між невербальним впливом на сприймання дітей та розвитком рефлексії. Доведено, що вплив на емоційну сферу дає можливість через підсвідоме сформувати мотивацію до самоаналізу та рефлексії на відміну від вербальних засобів. Розроблено програму розвитку рефлексії під впливом сприймання музики. Особливо багатогранна особистісна функція. Вона включає задоволення цілої низки потреб: пізнавальні, естетичні, самовиховання, емоційної розрядки, компенсаторні, стимулювання іншого роду діяльності, формування певного емоційного стану.

Ключові слова: рефлексія, діти молодшого шкільного віку, невербальні засоби, емоційна сфера, сприймання музики.

Постановка наукової проблеми. Серйозною перешкодою розвитку рефлексії сучасних дітей, на нашу думку, є «лінійність» мислення, що зумовлена заміною реальної гри на гру з комп'ютером. Навичка отримувати бажаний і завжди передбачуваний результат простим натисканням кнопки знижує розумову активність дитини, позбавляє її необхідності тренування процесів осмислення, уяви, творчості. Творчість передбачає наявність у суб'єкта здібностей, мотивів, знань і умінь, завдяки яким створюється продукт, що відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю. Вивчення цих властивостей особистості виявило важливу роль уяви, інтуїції, неусвідомлених компонентів розумової активності, а також потребу людини в самоактуалізації, в розкритті і розширенні своїх можливостей.

Розвиток особистості в сучасному світі відбувається на тлі перенасичення інформацією та спонуками до активних дій. В такій атмосфері розвиток здатності до рефлексії та й взагалі прагнення до усвідомлення свого життєвого досвіду, до самоаналізу виявляється загальмованим.

На нашу думку, вербальні засоби розвитку рефлексії, тобто вплив через когнітивну сферу є малоефективним, натомість, вплив на емоційну сферу дає можливість через підсвідоме сформувати мотивацію до самоаналізу, рефлексії та творчості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток рефлексії в процесі сприйняття музики йде специфічним шляхом. Композитор і виконавець при

створенні і виконанні твору здатні використати інформаційні можливості життєвих вражень слухача. Тим самим стимулюється робота уяви, але конкретний образ при цьому виникає не завжди. З'являються, по словах Е.В.Назайкинського, смутні, комплексні відчуття, часто емоційного характеру, які слухач часто не здатний літературно описати. Проте це не означає, що він не сприйняв зміст. Існує, так зване, континуальне мислення, тобто мислення домовленнєвого рівня, його предтеча. Це - важлива складова в розвитку рефлексії, в якій найбільш інтенсивно розумовий процес синтезується з відчуттями і емоційно-чуттєвими функціями [5].

Саме до континуального мислення у більшості випадків, як ніяке інше мистецтво, апелює музикант. Тому так складно, а іноді і неможливо описати музику словом, та і перекладена вербальною мовою, вона все одно залишає широкий спектр тлумачень. Сприйняття розпочинається з розпізнавання лексики, тобто з музичної мови, яка ґрунтована на засобах музичної виразності. Як відомо, вони бувають специфічно-музичні (лад, гармонія, мелодія) і неспецифічно-музичні (темп, ритм, тембр, регістр, артикуляція та ін.). Саме неспецифічно-музичні засоби виразності прогнозують як би "вхід" в систему комунікативних значень специфічно-музичних засобів. Неспецифічно-музичні засоби у більшості випадках лежать в основі музичної семантики. Тут слухач вирішує ряд творчопізнавальних завдань. Основна задача пов'язана з інтуїтивним розумінням сенсу музики.

Одна з основних категорій музичної психології є "музична творчість". З нею пов'язане розуміння майже усіх музично-психологічних питань. Довгий час уявлення про музичну творчість припускало тільки процес створення музичного твору. І дійсно, значущість цього факту для музичного мистецтва ставити під сумнів не можна. За виконанням і слухатським сприйняттям закріплювалася лише функція музичної діяльності.

Проте, сучасні дослідження довели [1, 6], що під час виконання музики її зміст і форма дещо змінюються, перетворюються виконавцем відповідно до його світогляду, естетичних ідеалів, особистого досвіду, темпераменту тощо. У цьому проявляються його індивідуальне сприймання і тлумачення твору. Тому виникають виконавські варіанти змісту і форми. Особливо наочно це творче перетворення спостерігається у виконанні великих артистів, коли навіть широко відомий твір як би відкривається новими образними гранями і іншою силою впливу (досить згадати неповторне виконання видатних піаністів минулого століття Е.Г. Гилельса, С.Т. Ріхтера або Г. Гульда). Таким чином, виконавець також причетний до творчого акту - він знаходиться в співтворчості з композитором.

Сприйняття музики слухачем також є актом співтворчості, адже пізнання чогось нового (а саме це лежить в основі сприйняття музики) є творчість. Справді, якщо загальна психологія вважає, що творчість - це діяльність, яка породжує щось якісне нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю і культурною унікальністю, то й сприймання музики підходить під це визначення. При сприйманні музики спостерігається явище, яке подібне до виконавської творчості: тут можна говорити про новий, слухацький варіант музичного твору, про нову інтерпретацію.

Музичне сприйняття слухача має систему функцій: соціальних і особистісних [2]. Соціальні функції грають комунікативну роль, об'єднуючи слухачів в певні групи. Тому не випадково в антрактах концертів і спектаклів люди легко вступають в контакти, обмінюються думкою про почуті твори, гри музикантів і про інші питання, іноді не пов'язані безпосередньо з музикою.

Особливо багатогранна особистісна функція. Вона включає задоволення цілої низки потреб: пізнавальні, естетичні, самовиховання, емоційної розрядки, компенсаторні, стимулювання іншого роду діяльності, формування певного тону, стану або настрою. Саме в особистісній функції музичного сприймання зазвичай криється відповідь на запитання про те, для чого люди слухають музику.

З музичним сприйняттям, а саме із властивою йому оціночною діяльністю пов'язана робота й рефлексії. Це свідчить про наявність важливої ролі свідомості у музичному сприйманні.

Рефлексія – це спрямованість свідомості суб'єкта на самого себе і на свою особистість, зокрема, на продукти власної активності, вчинки, аналіз своїх думок, стосунків з оточуючими. Існує тісний зв'язок рефлексії та здатності до усвідомлення свого життєвого досвіду, що є умовою самовдосконалення та творчості [7].

Як зазначав Л.С.Виготський: "Творчою діяльністю ми називаємо таку діяльність людини, яка створює щось нове, все одно, чи буде це й витвір творчої діяльності предметом зовнішнього світу або певного побудовою розуму чи почуття, що живе і виявляється тільки в самій людині. Будь-яка діяльність людини, результатом якої є не відтворення вражень, що були в його досвіді, або дій, а створення нових образів, і належить до цього роду творчої або комбінуючої поведінки" [3].

Мета статті нашого дослідження – визначити можливість формування мотивації до рефлексії через вплив на емоційну сферу.

Завдання дослідження:

1. Розробити теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми визначення впливу музики як чинника розвитку рефлексії
2. Емпірично вивчити особливості розвитку рефлексії у сучасних дітей молодшого шкільного віку.
3. Експериментально вивчити вплив сприймання музичних творів на розвиток рефлексії.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Дослідження проводилось у 2014-2016 рр. та продовжується у 2017-2018 рр. на контингенті учнів 4-х класів ЗОШ № 318. На початку навчального року у дітей було визначено рівень розвитку рефлексії, ступінь усвідомлення свого життєвого досвіду, особливості розвитку мотиваційної сфери та загального емоційного світосприйняття відповідно до соціальної ситуації розвитку.

Нами була обрана саме ця вікова група, оскільки для розвитку музичного сприйняття сенситивним є молодший шкільний вік, особливо перші його три роки (7-9 років). Саме в силу психічних особливостей цього віку, його виняткової сприйнятливості і схильності до творчості, заняття з молодшими школярами найбільш ефективні. Взагалі, якщо говорити про сенситивний вік, то практика і наука свідчать, що розвивати музичне сприйняття слід починати якомога раніше, але з урахуванням психології дошкільника. Дуже важливі перші роки життя, коли дитина привчається слухати музику.

Результати експериментів [4] свідчать, що для музичного сприйняття дітей молодшого шкільного віку характерні яскраво виражені зацікавленість, емоційність, цілісність, образність, але водночас й дифузність, неувідомленість, недостатня константність і вибірковість. Тобто музичне сприйняття ще мало розвинене. Проте є допитливість і бажання слухати музику. Ці вікові особливості дитини необхідно максимально повноцінно використати. У молодшому шкільному віці формується стадія утворення естетичних моделей, з якою, власне, починається становлення музичного сприйняття.

Проте, використання такого потужного ресурсу творчого розвитку особистості як сприймання музики зараз практично відсутнє. Якщо в минулому столітті спів чи гра на музичних інструментах були поширенні серед всіх верств населення, то тепер картина змінилася на гірше. Це зумовлено низкою причин.

В першу чергу, до них слід віднести проблему мотивації музичного виховання, із-за якої і у нас в країні, і за кордоном музичне виховання у багатьох випадках залишає бажати кращого. Якщо в педагогіці стародавніх цивілізацій або середньовіччя необхідність музичного виховання не викликала сумнівів, то згодом, особливо починаючи з кінця двадцятого століття, роль музики у виховно-освітньому процесі стала зменшуватися. Починаючи з ХХІ століття проблема мотивації набула особливої гостроти.

Процеси, що сталися, свідчать про те, що порушена гармонія між вихованням і освітою. У гонитві за обсягом інформації, за поглибленим вивченням, так званих, "практично-значущих" наук, втрачена турбота про формування морального світу дитини й людей взагалі. Викладачі музики здебільшого стикаються з недооцінкою значення предмета "музика" на усіх рівнях: як в педагогічному середовищі, так і з боку батьків.

Одним з доказів необхідності музичного виховання, повноправного існування музики серед інших предметів шкільного циклу є історія виникнення мистецтва і досвід педагогіки, починаючи з стародавніх цивілізацій. Якщо виходити з положення про передачу культурних традицій, як основи розвитку людства, то необхідно визнати всесвітню значущість музичного виховання високого рівня.

В ході дослідження процесу сприймання музики особливу увагу ми приділяли вивченню просторових компонентів та рухового досвіду в генезисі виникнення музичних образів. Нами виявлено умови, що забезпечують перенос просторового досвіду на сприймання музики. З однієї сторони, музична тканина нагадує людську першомову, яка має свої механізми засвоєння. Ці механізми пов'язані не тільки з індивідуальною пам'яттю та життєвим досвідом, але з досвідом живої природи, генетичною інформацією. Ми виходили з припущення про те, що функціональні механізми пов'язані з системою генотипічно обумовлених властивостей слуху, моторики, що забезпечують рівень ізоморфного віддзеркалення сенсорних характеристик музики. Операційні механізми є сформованою в процесі діяльності системою перцептивних, мнемічних, інтелектуальних дій, зокрема слуховідрізняючих, вокально-інтонаційних, прогностичних, ідентифікуючих тощо. Операційні механізми здійснюють аудіалізацію образів будь-якої модальності в слухові і сигніфікацію їх в специфічній системі емоційних образів музичної інтонації. Способи взаємозв'язку операційних і функціональних механізмів як на перцептивному (сприйняття), так і на апперцептивному (уявлення) рівнях визначаються мотиваційними чинниками.

Експеримент полягав в тому, що діти слухали музичні твори класичного

репертуару по спеціально організованій програмі – «Розвиток особистості через творчість». Психологічною службою школи, під нашим науковим керівництвом було розроблено форми її реалізації, що включають як роботу в класі, так і в позакласний час. Наведемо різновиди занять з дітьми.

1. Слухання музики з попередньою настановою. На цих заняттях передбачено прослуховування одного музичного твору із вступним словом психолога, що містить попередній коментар змісту музичного твору. Вступне слово не повинно перевищувати 4-5 речень, в яких стисло й яскраво, зрозумілою для дітей мовою буде передано основні почуття, образи, переживання, що втілені композитором.
2. Слухання музики та малюванням. Перед прослуховуванням музичного твору психолог вже не дає попередньої настанови щодо змісту твору, а пропонує дітям самим намалювати будь-які образи або кольори, лінії, що відображують їх почуття, які викликала музика. Після того, як діти намалювали, психолог збирає малюнки для того, щоб на наступному занятті прокоментувати їх. Слід зауважити, що аналізуючи малюнки, психолог має згрупувати їх таким чином, щоб кожна дитина відчула позитивний зворотній зв'язок.
3. Слухання музики та письмовий коментар дітей. На цьому занятті після прослуховування музичного твору психолог пропонує дітям стисло написати, які відчуття, образи, думки викликала ця музика, або що хочеться робити під час прослуховування (3-4 речення).
4. Слухання музики з впізнанням творів, що звучали. Це заняття проводиться у формі вікторини. Психолог дає прослухати один із творів, що звучали на попередніх заняттях. Після цього, він запитує у дітей, що це за музика. Діти згадують назву твору, його тематизм та композитора. Таким чином, на кожному занятті цього циклу діти слухають та впізнають 5-6 музичних творів. Ця форма заняття проводиться періодично, через три заняття.
5. Рух під музику. Психолог пропонує дітям рухатися під музику таким чином, як рухається мелодія. Це заняття потрібно проводити у приміщенні, де не заважають шкільні меблі.
6. Пантоміма під музику. Це заняття схоже з попереднім, але психолог пропонує дітям не просто вільно рухатися, а насамперед прослухати музику, а потім визначити, які дії (міміка, пантоміміка) можна відобразити відповідно до змісту музики.
7. Оркестр шумовий. Це заняття доцільно проводити у межах уроку музики. Дітям підбирають «музичні інструменти», гра на яких не потребує тривалого навчання (барабан, бубен, трикутник тощо). В ході уроку діти розучують 1-3 музичних твори, які потім виконують на концерті.
8. Гра в три руки. Діти по черзі із викладачем музики виконують просту мелодію (2-3 ноти), а вчитель акомпанує їм таким чином, що

утворюється музична п'єса.

9. «Вплетена» музика. Це заняття передбачає прослуховування невеликого музичного фрагменту із більш серйозного музичного твору. В ході прослуховування частини сонати чи сюїти, діти визначають той фрагмент, що був представлений до цього.
10. Скульптура під музику. Після прослуховування музичного твору, діти об'єднуються у групи по 3-4 особи і роблять скульптурну композицію, що відображає основний зміст музики.

Результати вивчення зазначених вище особистісних параметрів в ході дослідження за 2014-2017 рр. показали тенденцію, що підтверджує нашу гіпотезу.

Висновки та перспективи дослідження.

Розвиток особистості в сучасному світі відбувається на тлі перенасичення інформацією та спонуканими до активних дій. В такій атмосфері розвиток здатності до рефлексії та й взагалі прагнення до усвідомлення свого життєвого досвіду, до самоаналізу виявляється загальмованим. Вербальні засоби розвитку рефлексії, тобто вплив через когнітивну сферу є малоефективним, натомість, вплив на емоційну сферу дає можливість через підсвідоме сформувати мотивацію до самоаналізу, рефлексії та творчості.

Розвиток рефлексії в процесі сприйняття музики йде специфічним шляхом. Композитор і виконавець при створенні і виконанні твору здатні використати інформаційні можливості життєвих вражень слухача. З'являються смутні відчуття, емоційного характеру, які слухач часто не здатний вербально описати. Це – континуальне мислення, тобто мислення домовленнєвого рівня, його предтеча. Такий різновид мислення є важливою складовою в розвитку рефлексії, в якій найбільш інтенсивно розумовий процес синтезується з відчуттями і емоційно-чуттєвими функціями.

Для розвитку музичного сприйняття сенситивним є молодший шкільний вік, особливо перші його три роки (7-9 років). Саме в силу психічних особливостей цього віку, його виняткової сприйнятливості і схильності до творчості, заняття з молодшими школярами найбільш ефективні.

Музична тканина нагадує людську першомову, яка має свої механізми засвоєння. Ці механізми пов'язані не тільки з індивідуальною пам'яттю та життєвим досвідом, але з досвідом живої природи, генетичною інформацією. Це забезпечує ізоморфне віддзеркалення сенсорних характеристик музики. Операційні механізми є сформованою в процесі діяльності системою перцептивних, мнемічних та інтелектуальних дій, що здійснюють аудіалізацію образів будь-якої модальності в слухові і сигніфікацію їх в специфічній системі емоційних образів. Усвідомлення цих образів, їх вербалі-

зація є підґрунтям розвитку рефлексії. Зазначені шляхи розвитку рефлексії взаємопов'язані з розвитком творчого мислення завдяки впливу сприймання музики.

Перспективи дослідження пролягають у створенні та апробації програм музичного виховання в школах як засіб розвитку рефлексивних вмінь.

Список використаних джерел

1. Баренбойм Л.А. Эмиль Гилельс. Творческий портрет артиста. М.: [Советский композитор](#), 1990 – 264 с.
2. Биховський Г.Б. Від катарсису до твору мистецтва // Psychoanalysis and Culture. – N.-Y., 1955. P. 18-25
3. Выготский Л.С. Психология искусства / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1987. – 344 с.
4. Горина Л.В., Чернышов А.И. Теория и методика музыкального воспитания младших школьников. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности «Педагогика и методика начального образования». Саратов, 2011 – 66 с.
5. Назайкинский Е.В. Звуковой мир музыки. - М.: Музыка, 1988, – 254 с.
6. [Тарасов](#) Г.С. Проблема духовной потребности: на материале музыкального восприятия. М.: Наука, 1979 – 189 с.
7. Чепелева Н.В. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду: монографія К.: Педагогічна думка, 2008 – 255 с.

Транслітераційний переклад списку використаних джерел

1. Barenboym L.A. Emil' Gilel's. Tvorcheskij portret artista. М.: Sovetskij kompozitor., 1990 - 264 s.
2. Bykhovskiy B. Ot katarsisa k proizvedeniyu iskusstva // Psychoanalysis and Culture. - N.-Y., 1955. P. 18-25
3. Vygotskiy L.S. Psikhologiya iskusstva / Pod red. M. Yaroshevskogo. - М.: Pedagogika, 1987. - 344 s.
4. Gorina L.V., Chernyshov A.I. Teoriya i metodika muzykal'nogo vospitaniya mladshikh shkol'nikov. Uchebnoye posobiye dlya studentov, obuchayushchikhsya po spetsial'nosti «Pedagogika i metodika nachal'nogo obrazovaniya». Saratov, 2011 - 66 s.
5. Nazaykinskiy Ye.V. Zvukovoy mir muzyki. - М.: Muzyka, 1988, - 254 s.
6. Tarasov S. Problema dukhovnoy potrebnosti: na materiale muzykal'nogo vospriyatiya. М.: Nauka, 1979 - 189 s.
7. Chepeleva N.V. Sotsial'no-psikhologicheskiye faktory ponimaniya i interpretatsii lichnogo opyta: monografiya М. : Pedagogicheskaya mysl', 2008 - 255 s.

Максимов Н.В. Невербальные методы развития рефлексии

Статья посвящена решению проблем формирования рефлексивных умений детей младшего школьного возраста. Показано, что перенасыщение информационного пространства вербальной информации тормозит развитие рефлексии современных учеников. Выяснено связь между невербальным влиянием на восприятие детей и развитием рефлексии. Доказано, что воздействие на эмоциональную сферу дает возможность за подсознательного сформировать мотивацию к самоанализу и рефлексии в отличие от вербальных средств. Разработана программа развития рефлексии под влиянием восприятия музыки.

Ключевые слова: *рефлексия, дети младшего школьного возраста, невербальные средства, эмоциональная сфера, восприятие музыки.*

Максимов М. В. Development of reflection by nonverbal methods.

The article is devoted to the solution of the children's problem of formation in reflexive skills area. It is shown that the saturation of the information space with verbal information inhibits the development of the reflection of contemporary students.

The connection between non-verbal influence on the perception of children and the development of reflection is found. It is proved that the influence on the emotional sphere makes it possible, through the subconscious, to form the motivation for self-examination and reflection, as opposed to verbal means. One such means is listening to music. The listener's musical perception has a system of functions: social and personal. Social functions play a communicative role. Work and reflection are connected with musical perception, namely, with the evaluation activity characteristic of it.

Empirically studied the peculiarities of the development of reflection in modern children of junior school age. It is found out that a serious obstacle to the development of the reflection of modern children, in our opinion, is the "linearity" of thinking, which is due to the replacement of the real game with the computer. The skill to get the desired and always predictable result by simply pushing the button reduces the mental activity of the child, depriving it of the need to train the processes of comprehension, imagination, creativity.

It is proved that a special formed sequence of music classes is the basis for the formation of reflexive skills. The program of development of reflection under the influence of perception of music is developed.

Key words: *reflection, children of junior school age, nonverbal means, emotional sphere, perception of music.*